

Makale Geliş Tarihi: 26.06.2018
Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

YEKEMÎN BERHEMA RÊZIMANA KURMANCÎ YA BÎ ÎNGİLÎZÎ*

Sami TAN**

KURTE

Zimanê Kurdî li Rojhilata Navîn piştî Erebî, Tirkî, Farisî zimanê çaremîn e. Li Tirkîye, Îran, Iraq, Sûriyeyê bi milyonan kes bi vî zimanî dipeyivin. Kurdî, pêşî li medreseyan kurdan bûye zimanê perwerdeyê û Eliyê Teremaxî di sedsala 17'an de li ser zimanê Kurdî "Serfa Kurmancî" nivîsandiye. Di sedsala 18'an jî Kurdî, bala geştyar û mîsyoneran kişandiye. Li Ewropayê yekemîn berhema der barê zimanê Kurdî de di sala 1787'an de li Îtalyayê ji hêla Garzonî ve hatiye nivîsandin. Berhema ku em ê di vê gotara xwe li serê rawestî jî di sala 1869'an de ji hêla mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea ve hatiye nivîsandin û di kovara bi navê *Journal of the American Oriental Society* de wekî gotar hatiye weşandin. Ev xebat der barê devoka Hekarîyê de ye. Ji ber ku xebateke dirokî ye û li qadê hatiye amadekirin, me ev berhem kiriye mijara lêkolîna xwe. Em ê di vê xebatê de ji aliyê kategoriyên rêzimanî û beşên axaftinê ve vê xebatê binirxînin.

Peyvên sereke: Kurdî, Rêzimana Kurmancî, Samuel A. Rhea, Devoka Hekarî...

ÖZ

İngilizce Yazılan İlk Kurmanci Dilbilgisi Kitabı

Kürt dili Ortadoğu Arapça, Farsça ve Türkçe'den sonra dördüncü büyük dildir. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de milyonlarca insan bu dilin konuşanı. Kürtçe ilk

* Ev nivîsar parçeyê ji teza min î mastirê ya bi serê navê "Du Xebatên Destpêkî Bi Îngilîzî Yê Rêzimana Kurmancî: Analîzeke Zimanzanî û Rêzimanî." Hatiye hilberandin.

**Lêkolîner, avzer02@hotmail.com

önce Kürt medreselerinde eğitim dili olmuş ve 17. yüzyılda Ali Taramahî, “Serfa Kurmanci” eserini Kürtçe üzerine yazmıştır. 18. yüzyılda ise Avrupalı gezginlerin ve misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Avrupa’da Kürt dili ve grameri ile ilgili ilk çalışma 1787 yılında İtalyan misyoner Garzoni’nin *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* adlı çalışmasıdır. Bu ilk çalışmadan sonra ise 1869 yılında, bu makalede inceleme konusu yaptığımız Amerikalı misyoner Samuel A. Rhea *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* (Hakkari Bölgesi Kürtçesinin Gramer ve Lugatçasından Bir Özet) adlı çalışması yapılmış ve *Journal of the American Oriental Society* adlı dergide makale olarak yayımlanmıştır. Rhea’nin çalışması Hakkari ağız gramerinin kısa bir özetini veriyor. Yani bir alan çalışması. Biz de bu özelliğinden ve tarihi öneminden dolayı bu çalışmayı inceleme konusu yaptık. Biz bu makalede bu çalışmayı dilbilgisi kategorileri ve sözcük türleri açısından bu çalışmayı değerlendireceğiz.

Anahtar sözcükler: Kürtçe, Kurmanca Gramerî, Samuel A. Rhea, Hakkari Ağızı,

ABSTRACT

The First Grammar Book of Kurmanci in English

The Kurdish language is the fourth largest language after Arabic, Persian and Turkish in The Middle East. In Turkey, Iran, Iraq and Syria millions of people speak this language. Kurdish was firstly used in education system in Kurdish Medresas and Ali Taramakhi has written “Serfa Kurmanci” on Kurdish language in the 17th century. In the 18th century it attracted the interest of European travelers and missionaries. The first study on Kurdish language and grammar in Europe was the work of *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* of the Italian missionary Garzoni in 1787.

After this first study, in 1869, the research subject of this essay, namely *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* of American missionary Samuel A. Rhea was prepared, and published as an article in the *Journal of the American Oriental Society*. Rhea's work gives a brief summary of Hakkari's grammar. We can say that, it's a field study. Because of this feature and its historical importance, we choosed this work as the subject of our study. In this article, we will evaluate this work in terms of grammatical categories and parts of speech.

Key Words: Kurdish, Kurmanji Grammar, Samuel A. Rhea, Hakari Dialect...

Destpêk

Mijara zimên di dîrokê de hê di destpêkê de bala zanyar û lêkolîneran kişandiye û zimanzanî “li ser keleşor û daneheva 2500 salî, bi ked û xebata gelek zanyar û zimanzanan pêk hatiye” (Kîran & Kîran, 2000:19). Berhemên pêşîn ên der barê zimanan de li gel jêderk û binçîneyên zimanan, rêzik û rêpîvanên zimanan anku rêziman ji xwe re kirine mijara lêhûrbûn û têfikirînê.

Bo nimûne, yekemîn pirtûka rêzimanê ya zimanên ewropî ji hêla Dionysius Thrax (170-90 B.Z) ve hatiye nivîsandin. Navê vê pirtûkê *Techne Grammatike* ye, ev pirtûk bi gelemperî mijarên têkildarî fonetîk û morfolojîyê di nava xwe de dihevine, vê xebatê li ser xebatên rêzimanê yê piştî xwe bandoreke taybet hiştiye” (Aydın, 2007:20).

Her wekî Michael Leezenbeng, (2015) daye zanîn, yekemîn pirtûka rêzimanî ya bi Kurdîya Kurmancî ji hêla Elîyê Teremaxî ve hatiye nivîsandin û navê wê jî *Serfa Kurmancî* ye. Ev berhema di sedsala 17an de hatiye nivîsandin. Di vê berhema de Teremaxî rêzimana Erebbî bi Kurmancî rave kiriye û pê re ji hinek mînak ji Kurdî û Farisî jî dane.

Yekemîn berhema ku ji hêla ewropîyan ve hatiye nivîsandin *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* (Rêziman û Ferhengoka Zimanê Kurdî) ye ku di sala 1787an de ji hêla Garzoni ve bi Îtalî hatiye nivîsandin. Piştî van xebatan, ev xebata ku me kiriye mijara gotara xwe tê.

Ev xebata bi navê *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* (Kurteyek ji Rêziman û Ferhengoka Zimanê Kurdî ya Herêma Hekarî) di sala 1869an de pêşkêşî *American Oriental Society* hatiye kirin û di *Journal of the American Oriental Society*, (Vol. 10 (1872 - 1880), pp. 118-155) de hatiye weşandin. Ew xebat, yekemîn berhema rêzimanê Kurmancî ye ku bi zimanê Îngilîzî hatiye nivîsandin.

Her wekî ji navê wê jî diyar e, *Rheayî* piştî ku bi salan li herêma Culemêrgê mîsyonerî kiriye, xebateke wiha ji bo hêsankirina karê peyrewên xwe pêwîst ditiye. Devoka ku Rhea li ser xebitîye, devoka Hoza Hertûşî ye. Li gorî vê xebatê, Hoza Hertûşî Mîrgeha Hekarî ava kiriye. Sînorên vê mîrgehê ji hêla peyrewê *Rheayî*, *J. H. Shedd* ve bi vî rengî hatine destnîşankirin: “Devera ku ev devok lê tê bikaranîn ya Hekarî anku ew hoz e ku mîrgeha dawîn a Culemêrgê ava kiriye. Para başûr a paşatiya Wanê ya niha ye. Li rojhilatê wê mîrgehê sînorê Îranê, li rojavayê wê Mîrgeha Botan heye. Li başûrê wê deverên Tiarî, Pinyanîş, Destîgan û Şemzînan hene û li bakur sînorên wê digihêjin Xoyê.” (Rhea, 1869:118)

1. Jîyana nivîskarê vê xebatê

Nivîskarê vê xebatê, mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea di sala 1827an de ji dayik bûye. Li gorî pêşgotina ku ji hêla desteya weşanê ve hatiye nivîsandin, Rhea di havîna sala 1851ê de hatiye Kurdîstanê, li gundê Memikan ê Gewerê di nav Nestorîyên vê herêmê de bi cih û war bûye. Heta nîsana 1859an heşt salan li vir maye, piştê ji ber arîşeyên tenduristî vegehiyaye Amerîkayê. Piştî wê, di çiriya pêşîn a sala 1860î de li Êrmîyeyê bi cih bûye û di sala 1865an de li vir koça dawîn kiriye û gora wî li Goristana Mîsyoneran a Azerbeycana Xerbî ye.

Dema ku Rheayî li Gewerê bûye, bi kurdan re danûstandinên wî xurt bûne, wî girîngîyeke zêde daye kurdî, lê Rheayî zimanê kurdî bi tenê di danûstandinê xwe de bi kar anîye, tu caran pê gotareke dîni pêşkêş nekiriye. Ev gotara der barê kurmançîya Culemêrgê de berî ku Rhea ji Êrmîyeyê veqete di zivistanekê de hatiye amadekirin.

Rhea di warê bikaranîna Suryankîya nûjen de xwedîyê berhemendî û şiyaneke zimanzanî ya taybet bûye. Di dema ku ji nişka ve ji karîgerîyê ketiye jî bi

mebesta wergerandîna Încîlê li wan zaravayan, xwe di warê Tirkîya Tatarî anku rojhilatî de bi pêş xistiye.

2. Li gorî Rheayî Fonetîka Kurdî

Xebatên rêzimana klasîk bi gelemperî bala xwe nadin dangan, bi tenê tîpan destnîşan dikin; bi kurtasî tîpên alfabeya wî zimanî tîpên rêzkirin û ji aliyê bilêvkirinê ve ew bi zimanê(n) ku xwîner bi wan dizanin re tîpên hevrûkirin. Di vê xebatê de jî ew tişt hatiye kirin û dengên zimanê kurdî bi dengên zimanê Îngilîzî re hatine berawirdkirin. Rheayî dengên kurdî bi tîpên Îngilîzî nivîsandine û bi peyvên Îngilîzî rave kirine.

Li gorî Rheayî di kurmancîya Hekarîyê de deh dengdêr û sê pevdeng hene. Her wiha ji bo nedengdêran jî heman rêbaz bi kar anîye û ji bo wan jî mînakên xwe ji Îngilîzî dane. Ji bo guhartoyên dengê /r/ jî gotiye dengê /r/ya lertzok wekî /r/ya Almanî û Fransî tê bilêvkirin. Wekî nedengdêr Rheayî 24 nedengdêr destnîşan kirine. Rheayî heşt dengdêr û çar jî pevdeng dane, ji ber ku wî mînakên xwe ji Kurmancî nedane, em nikarin taqî bikin û der barê rastbûna wan de bigihêjin bîr û baweriyekê, mînakên wî ji peyvên bi Îngilîzî ne. Her wekî tê zanîn di zimanê nivîskî de 8 dengdêr wekî fonem tîpên qebûlkirin, ji wan sê heb kurt in (e, i, u) û pênc heb (a, ê, î, û, o) jî dirêj in. Di xebata Rheayî de jî ev deng hene.

Ji bo taybetiyên danganîya Hekarî em dişên balê bikêşin ser gotinên Rojan Hazim (1994) ên di hejmara 14-15 a *Kovara Kurmancî* de. Li gorî diyarkirina Hazimî di hin devokên Hekarîyê de deng /û/ wekî /ü/ tê bilêvkirin, her wekî *hûn* > *hün*; *bûk* > *bük*; *kûr* > *kür*; *dûr* > *dür*...

2.1 Di Xebata Rheayî de Nedengdêr

Rheayî der barê nedengdêran de jî wiha gotiye: “b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, y, z” mîna heman tîpên Îngilîzî tîpên bilêvkirin. Dengê /g/yê bi dengê xwe yê stûr mîna dengê di peyvên *get*, *give* û *goyê* de, /r/ jî bi guhartoya xwe ya lertzok mîna /r/ya di Almanî û Fransî de tê bilêvkirin.

Dengê /ch/yê mîna dengê di peyva *church* de û /j/ jî mîna dengê di peyva *judge* de tê bilêvkirin. Herçî dengê /sh/ ye, mîna dengê di peyva *she* de ye û /zh/ mîna dengê di peyva *pleasure* de ye. Dengên /kh/ û /gh/dengên qirikî ne. (Rhea, 1869: 119-120).

Heke em wê listeyê bi dengên zimanê nivîskî re hevrû bikin, em ê bibînin ku Rheayî dengê /x/ û /r/ di nav nedengdêrên kurdî de nîşan dane, lê belê dengê /q/ di nav nedengdêrên wî de cih negirtiye. Her wiha di nava xebatê de jî peyvên bi /q/yê bi /k/yê hatine nivîsandin, her wekî peyva *qenc* wekî *kenc* hatiye nivîsandin. Ev yek balkêş e, ji ber ku em baş dizanin ku di hemû devokên kurmancîyê de dengê /q/ bi xurtî hatiye parastin.

Rêzimannûsên mîna Lescot & Bedirxan (2001), Thackston (2006) û Tan (2015) di berhemên xwe de dengê /q/ nîşan daye.

Li gorî agahîyan Rheayî zimanê suryankî pir baş dizanî û di wî zimanî de jî dengê /q/ heye, îcar çawa kêmasîyeke wiha pêk hatiye, ev yek pir ne zelal e. Li gorî nîşeya ku weşanger daye, Rheayî ji bo nîşandana dengên he (ح), t (ط) û qaf (ق) xal daniye ser tîpên /h/, /t/ û /k/, lêbelê wî ev tîp di nivîsê de bi kar neanîne.

3. Li gorî Rheayî Fonolojîya Kurdî

Di vê xebatê de der barê fonolojîyê de tiştek nehatiye gotin. Di beşa lêkeran de qala guherîn û ketina hin dangan hatiye kirin. Bo nimûne di hin lêkeran de dengên *bêjen* (f, s, ş) ên berî /t/yê, dibin dengê *bijen* (v, z, j), dengê /a/ dibe /ê/ û hwd.

Rheayî ji bilî van, qala tu guherînên rêzîkî nekiriye. Lê li gorî Hazimî “Dengê /r/ bi taybetî di nîveka Colemêrgê û çarçoveyeke teng da nayê ber guh, li şûna dengê /r/ dengê /y/ derdikeve.. *herê* dibe *heyê*. Lê belê, heke «r» di serê bêjeyê da be herwekî dengê xwe tête bilêvkirin. Tenê di nîvek û dawîya bêjeyê da dibe /y/. Her wiha “dengê /h/ jî di devokê Hekarîya da ji devokên di zêdetir bi kar têt: *herê/erê*, *rih/rî*, *bêhn/bîn*, *têhnî/tî*, *mih/mî*, *bahr/par*, *xwahr/xwar*, *pahtin/patin*, *kahnî/kanî*, *rêhl/rêl*, *heyv/hîv*, *sihwane/sîwane*, *mêhvan/mêvan*” (Hazim, 1994: 144).

4. Morfolojîya Kurmancîyê di Pirtûka Rheayî de

Di vê pirtûkê de di warê peyv sazîyê de zêde tiştek nîn e, her wekî pirtûkeke rêzimanê ya klasîk cih daye beşên axaftinê û hinek kategorîyên rêzimanî. Rheayî di beşa lêkerên de qala hinek qertafên kêşana lêkeran û di beşa rengdêran de jî qala qertafên pileyên rengdêran kiriye, lê qertafên kêşanê bi serê xwe nebûna mijara vê berhemê, dîsa jî di nav mijarên din de qala wan jî hatiye kirin.

Di nav mijara navdêr û rengdêrê de qala qertafên kêşanê yên têkildarî navdêr û rengdêrê û di nav mijara lêkerê de jî qala qertafên têkildarî lêkerê hatiye kirin. Di vê xebatê de der barê tewangê anku kêşana navdêrê de zêde tiştek nehatiye gotin. Der barê tewangê de bêyî ku were binavkirin û ravekirin, bi tenê ev tişt hatine gotin: “Piştî daçekên *bi* û *li* paşgira rewşê /-ê/ tê, her wekî *li şehre*, *li esmanê*” (Rhea, 1869:122).

Lê belê baş tê zanîn ku di kurmancîyê de tewanga navdêr û cînavkan xwedanê pergalekê ye, ev pergal bi mijara zayend, mêjer û ergatîffiyê re jî rasterast têkildar e. Zayend û mêjera navdêrê li gel veqetandekê hin caran jî bi tewangê diyar dibe. Bo nimûne Celadet Bedirxan di Hawarê de ev mijar wiha rave kiriye: “Zimanê Kurdmacî zimanekî tewangbar e. Yanî bêjeyên wî di qîsetê de weke xwe namînin û li gora cihê ko di qîsetê de dikevinê û wezîfa ko li ser xwe digirin tene tewandin û hin parkîr bi wan ve dibin, an hin tîpên wan bi tîpine din diguhêrin. (...)

Tewanga navdêran: Navdêr, hevenav bin, serenav bin, li gora mêjer û zayêndên xwe têne tewandin. Bi gelemperî û di yekejmariyê de navdêrên nêr bi « î » yê û navdêrên mê bi « ê » yê û gelempera her diwan bi « an » ê têne tewandin . Ev parkîr bi paşya navdêran ve dibin.

Hesp hat. Hesp hatin.

Mehîn hat. Mehîn hatin.

Di komek¹ên jorîn de navdêrên hesp û mehîn nehatine tewandin. Ji ber ko ew her du jî di wan komekan de kirar² in û kirar nayine tewandin. Lê ev navdêr bi xwe di komekên jêrîn de hatine tewandin. Ji ber ko tê de êdî ne kirar lê bireser in.

Ez hespî dibinim. Ez hespan dibînim.

Ez mehîne dibînim. Ez mehînan dibinim.

Di mîsalên jorîn de navdêr hemî bireserê lêkerê ne. Lê navdêr bireserê navdêreke din jî dibin. Hingê jî navdêr têne tewandin.

Mînak:

Ev goştê çêlekê ye.

Ava golê şêrîn e.

Di çiyayên Kirdistanê de her texlît dehbe û cenawir hene.

Gola Wanê goleke spehî ye.”

(Bedirxan, 1998:793).

Di xebatê de ji bo qertafên rengdêran ev mînak hatine dayîn: “Payeya hevrûkirinê bi alîkariya pêvekirina paşgira /-tir/ pêk tê. Her wekî *kenc* dibe *kencîr*, *dirêj* dibe *dirêjîr*. Ji bo hevrûkirina du tiştan /ji/ tê bikaranîn, wek nimûne, *Evrû germtir e ji duhu*. Ji bo payeya berztirîn bi vî rengî pêk tê: “*Ev mirov ji hemî kencîr e*”. (Rhea, 1869:122).

Ev xebat jî nîşan dide ku paşgira payeya berztirîn /-tirîn/ di kurmanciyê de zêde ne berbelav e. Hêjayî gotinê ye ku Yûsif Diyaadîn Paşa di pêşeke ferhenga xwe de qala vê qertafê kiriye. Wî di beşa *Alavên Ku Dikevin Dawiya Peyvê* de der barê vê mijarê de wiha gotiye: “ *Tir* jî heye ku wateya baştiriyê dide wek *qencîr* û *alimîr* û hwd. tê gotin *qencîrîn* jî ku ew jî forma mubalexeyê ye” (Dost, 2017: 36).

Her wekî me li jor jî diyar kir, qertafên kêşanê yên bi lêkerê re peywendîdar di nava beşa lekerê de hatine ravekirin.

¹ Di Hawarê de komek bi wateya hevok (sentence) hatiye bikaranîn.

² Kirar: biker (subject)

4.1. Di Xebata Rheayî de Qertafên Bêjesaz

Her wekî tê zanîn, di kurmancîyê de gelek qertafên bêjesaz (pêşgir, paşgir, navgir, navbergir) hene, lê belê di vê xebatê de der barê qertafên bêjesaz de tiştek nîn e, bi tenê di nav beşa navdêrê de bi van gotinan qala paşgira /-î/ (atî, yatî, îtî) hatiye kirin: “Gelek navdêrên razber ji rengdêran tèn bidestxistin. Dema ku /î/ (atî, yatî, îtî)yek bi dawîya rengdêrekê ve dibe, ev yek pêk tê, bo nimûne *dirêj > dirêjî, spî > spîyatî, reş > reşatî, padîşah > padîşahî* yan jî *padîşahahî*” (Rhea, 1869:121).

Di vê xebatê de peyvsazîya kurmancîyê cih negirtiye, lê belê di mijara lêkeran de qala peyvsazîya lêkeran hatiye kirin. Her çî qas lêker li gorî awayê kêşana wan hatibin dabeşkirin jî tê de qala qertafên bêjesaz ên lêkersaz jî hatiye kirin. Bo nimûne:

Kêşana yekem:

“Ev kom ji lêkerên ku bi /-andin/ê diqedin pêk tê. Di pêkanîna reha dema niha, bê û raweya fermanî ya van lêkeran de /-andin/ dibe /-în/, her wekî *standin* dibe *stîn*. Ji bo bidestxistina reha dema borî jî /-in/ ji dawîya raderê tê avêtin, bi vî awayî *standin* dibe *stand* an jî bi gelemperî dibe *stant*. Ji vê rehê bi pêvekirina /-iye/ dema borîya dûdar, bi lêzêdekirina /-ibû/ çîrokîya dema borîya têdeyî û bi pêvekirina /-ibe/ jî raweya mercî pêk tê.” (Rhea, 1869:123).

4.2. Li gorî Xebata Rheayî Kategorîyên Rêzimanî

Rhea kategorîyên rêzimanî di nav beşên axaftinê de pêşkêş kirine. Kategorîyên têkildarî navdêrê di bin sernavê navdêrê de û kategorîyên têkildarî lêkerê jî di bin sernavê lêkerê de hatine pêşkêşkirin.

4.2.1. Navdêr û Kategorîyên Rêzimanî yên Têkildarî Navdêrê

Di vê xebatê de heft beşên axaftinê hatine pêşkêşkirin. Kategorîyên rêzimanî yên têkildarî navdêrê anku zayend, mêjer û rewş di beşa navdêrê de, kategorîyên têkildarî lêkerê di beşa lêkerê de hatine dayîn. Ji beşên axaftinê bi tenê qala baneşanê nehatiye kirin. Li aliyê din, di nav beşên axaftinê de *hejmar* jî hatine dayîn.

Di xebata Rheayî de der barê navdêrê de agahîyên berfireh nehatine dayîn. Bi tenê der barê hinek kategorîyên rêzimanî yên têkildarî navdêrê yên mîna zayend, mêjer, binavkirin û rewşên navdêrê de hin nirxandin hatine kirin.

4.2.1.1. Zayend

Li gorî vê xebatê di zimanê Kurdî de cudakirina zayendê nîn e. Di beşa navdêrê de der barê zayendê de wiha hatiye gotin: “Di Kurdî de zayenda navdêran hin caran bi rêya bikaranîna peyvên cuda ji bo giyanewerên ji zayendên cuda pêk tê. Ji bilî vê jî, bi rêya peyvên *nêr* û *mê* tê destnîşankirin. Ev her du bêje ji bo

diyarkirina zayenda ajalan tên bikaranîn, lê hin caran jî bi dûv peyvên tên xistin, bi vî rengî zayendê nîşan didin.” (Rhea, 1869:120).

Xebatên der barê zimane kurdî de nîşan didin ku ramana Rheayî di vî warî de çewt e, berhemên zimanzanên mîna MacKenzie (1961), Haig & Öpengin (2014), Barbera (2001) nîşan didin ku di kurdîya kurmancî de cudatîya zayendê heye û ew jî bi riya veqetandek û qertafên tewang û banglêkirinê xwe nîşan dide.

Li aliyê din, Rojan Hazim diyar kiriye ku li herêma Hekarîyê ji bo navdêrên nêr qertafa tewangê ne /-î/, lê belê /-i/ ye. “Mînak: Ez çûm aşi. - Kê got? Wi mirovi got. Nanê Şivani” (Hazim, 1994: 145).

4.2.1.2 Mêjer

Pirhejmarî li gorî vê berhemê bi alîkarîya paşgira /-an/ çêdibe. Her wekî “*mal* > *malan*, *mirov* > *mirovan*; *hesp* > *hespan*. Lê heke navdêr berî cînavka xwedîtîyê paşgira /-ê/ bigire, hingî ew paşgir nayê dawîya /-an/ê, li şûna wê /-ê/ tê bicihkirin. Lewma jî *malê min* dibe, *malêt min* ne *malanê min*, *bira* dibe *biraêt min*, *biraêt wî*, *biraêt wan*” (Rhea, 1869:121).

Nirxandina Rojan Hazim a di vî warî de jî gotinên Rheayî diselmîne. Wî jî der barê veqetandeka pirhejmarîyê de ev mînak daye: “Gundîyê Hekarîya, dara ji rêhlêd dûr tînin” (Hazim, 1994: 144) Lê dîsa jî di warê mêjerê de jî gotinên Rheayî kêr dimînin, di kurmancîyê de mêjer bi alîkarîya veqetandekê (-ên), qertafa tewangê (-an) pêk tê û mêjera navdêrên xwerû jî bi kêşana lêkerê tê destnîşankirin. Her wekî mînak Celaledet Bedirxan dayî:

Hesp hat.

Hesp hatin.

4.2.1.3. Binavkirî û nebinavkirî

Di xebata Rheayî de der barê rewşa binavkirî û nebinavkirî ya navdêran de zêde agahî nîn in, der barê mijarê de ev tişt hatiye gotin: “Rengdêr û cînavkên şanîdanê her tim wekî pirtikên binavkirinê tên bikaranîn û hejmara /êk/ wekî pirtika nebinavkirinê tê bikaranîn.

Mînak: *Hesp* hatiye. ([the] horse has come)

Kitêbêk bide min. (Give me a book)” (Rhea, 1869:120).

Lê belê gelek xebatên rêzimana kurmancîyê nîşan didin ku di kurmancîyê de peyva xwerû binavkirî ye, ji bo nebinavkirinê di kurmancîya nivîskî du qertaf hene; /-ek/ (yekhejmar) û /-in/ (pirhejmar). Her wiha peyvên bi van qertafan li gorî rewşê ditewin û dikevin rewşa /-ekî/ (yekhejmar/nêr), /-ekê/ (yekhejmar/mê) û /-inan/ (pirhejmar), hem jî veqetandekan digirin û dibin /-ekî/ (yekhejmar/nêr), /-eke/ (yekhejmar/mê) û /-ine/ (pijhejmar).

Di vê xebatê de der barê rewşê de tiştek nîn e. Bi tenê di beşa navdêran de ev tişt hatiye gotin: “Navdêran ji bo rewşê bi tenê guhartoyek heye; di hin devokan de ev rewş bi pêvekirina /-ê/ yan /-a/, di hinekan de jî pêvekirina /ra/ yekê pêk tê. Lewma jî *şehr* dibe *şehrê* (to the city), *minra* (to me), *mera* (to us), bi awayî rewşên berpêbûnê û akûzatîf tên nîşandan. Piştî daçekên /bi/ û /li/ paşgira rewşê /ê/ tê, her wekî *li şehrê*, *li esmanê*. Di rewşa xwedîtîyê de /ê/ yek dikeve navbera navdêrên diyarker û diyarbûyî; *genimê Êrmî*, *mirovê çîya...*” (Rhea, 1869:120).

Di Kurmancî de rewşa xwerû û tewandî du rewşên bingeşîn in, rewşa tewandî bi qertafan tê nîşandan. Li hin herêman jî tewanga navdêrên nêr bi tewanga hundirîn (ez diçim bajêr) pêk tê. Ev rewş ji bo pergala ergatîfî jî pir girîng in. Her çî rewşên din in, bi alîkariya daçekan tên nîşandan. Nirxandinên Rheayî di vî warî de pir kêr û qels dimînin.

4.2.1.4. Cînavk di Xebata Rheayî de

Di berhema Rheayî de der barê cînavkan de ev tişt hatine gotin: “Cînavkên kesane, ji bilî kesê sêyem ê pirhejmar, her yekê du form (forma yekem û forma duyem an jî forma kirdarî û forma xwedîtîyê yan jî bireserîyê) hene.

Cînavkên kesane

Koma yekem	Koma duyem
ez	min
tu	te
ew	wî
em	me
hûn, hingû	heve
wan	wan

Ji bo nîşandana xwedîtîyê cînavkek ji koma duyem tê ber navdêrê /-ê/ yan /-ê/ dikeve navberê, her wekî *malê te*, *malê heve*, *malê wan* û hwd. Xwedîtîya teqez bi alîkariya pêşgira /yê/ û heman cînavkan pêk tê. Her wekî *yê min*, *yê te*, *yê wî*, *yê me*, *yê heve*, *yê wan*. Cînavka vegerok *xwe* yan jî *xo* yan jî *bi xo* piştî cînavkan tê û rewşa vegerok pêk tê. Her wekî *ez bi xo*, *tu xo* yan *tu bi xo* û hwd.

Cînavkên pirsyarî *kî*, *çî*, *kîjkî* ne, her duyên pêşîn peywira cînavkên girêkî jî pêk tînin. Nediariya wan bi alîkariya *her* çêdibe, mîna *her kî*, *her çî*” (Rhea, 1869:121).

Di vê xebatê de nirxandinên der barê cînavkan de jî bi giştî û gelemperî ne. Li gorî berhemên nûjen ên rêzimana Kurmancî di Kurmancî de gelek ev cureyên cînavkan hene. Her wekî; “Cînavkên kesane, cînavkên şanîdanê, cînavka vegerok, cînavka qertafî, cînavkên

kesandinê, cînavkên berbihevîn, cînavkên lihevxiştî, cînavkên nebinavkirî, cînavkên jimarîn, cînavkên pirsyarî” (Tan, 2015: 125).

Rojan Hazim (1994) der barê cînavkên herêma Hekarîyê de jî daye zanîn ku kesê sêyem ê yekhejmar “ewi (nêr)” û “ewê (mê)” ye. Her wiha kesê sêyem ê pirhejmar jî “ewan” e. Di rêzgirtinê de jî kesê duyem ê pirhejmar “we”, dibe “hewe”, li herêma Şemzînan li şûna “hewe” forma “hingo” jî tê bikaranîn.

4.2.1.5. Rengdêr di Xebata Rheayî de

Di vê mijarê de Rheayî zêde tiştêk negotiye, qala cureyên rengdêr û taybetîyên wan nekiriye. Bi tenê qala payeya hevrûkirin û raveka rengdêrî hatiye kirin. Her wekî me di beşa rêzimanê de destnîşan kiriye, di kurmancîyê de pênc cure rengdêr hene, taybetîyên wan jî ji hev cuda ne.

Rheayî der barê rengdêran de ev agahî dane: “Ji bilî payeya hevrûkirinê rengdêr nayên kêşanê, ji bo ravekirinê li pey navdêran tîn û /ê/ yek dikeve navberê, her wekî *mirovê bilint*, *berê koîm*, *malê mazin*. Payeya hevrûkirinê bi alîkarîya pêvekirina paşgira /-tir/ pêk tê. Her wekî *kenc* dibe *kencîr*, *dirêj* dibe *dirêjtîr*. Ji bo hevrûkirina du tiştan /ji/ tê bikaranîn, wek nimûne, *Evrû germîr e ji duhu*. Ji bo payeya berztîrîn bi vî rengî pêk tê; *Ev mirov ji hemî qencîr e*” (Rhea, 1869:122).

4.2.1.6. Hoker di Xebata Rheayî de

Rheayî der barê hokeran de ev agahî dane: “Hokerên cih û fermanê ev in: kî derî, kanî, ji kî derî, li kî derî, l’êre an li hêre, li vir j’êre, wêrî, wê derî, li wêrî, evrazî, jore, xwarî, li xwarî, nişîv, li derwe, li wê der, nêzûk, dûr, ji dûr.

Hokerên demê ev in: kengî, kînga, hengî, wê çaxî, wê demî, wê gavî, wê cari, niha an jî nuke, heta nuha, ji nuha, ji ber nuha, hîç, qut an jî qet, dîsan, paşî, spêde, dereng, ji mêje, car car, gelek car, çent car, pêş, berê, berahî, dûmaî evrû, îrû, duhu, pêr, subahî, par, pêrar.

Hokerên çawanî û çendanîyê ev in: çeve, kureng, bo çi, ho, horeng, we, ehwe, hinde, hint, bes, jî, wekû, gelek, qewî, piçek, zêde, kenc, spehî, rend, belkî, koma, elbete, bî şik, drust, micid, yanî, belî, herê, ne, çû, ma, gelêk, beranber, pêkwe yan jî pêkîeve, dumaî, beleş, herwe, sanaî, zû, hêdî.” (Rhea, 1869:133-134).

Em dişên bibêjin ku di xebata Rheayî de agahîyên der barê hokeran de ji beşên din zêdetir û zelaltir in.

4.2.1.7. Daçek di Xebata Rheayî de

Li gorî Rheayî di kurmancîyê de daçek ev in: “bi, bes, bê yan jî bî, ber, bin, bo, çahr nukar, dû, gel, heta,, li, lalê, li ba, mabên an jî mabeyn, nav, navbend, nêzûk, nik, pê, sebeb, ser, yê, ji, ji bedel, ji bil, jûr.” (Rhea, 1869: 134).

Lê divê were zanîn ku daçek di kurmancîyê de gelek in û rist û peywira wan jî ji hev cuda ne. Di Kurmancî de hem daçek, hem jî bazinedaçek hene. Hin daçek rewşa navdêrê diyar dikin, hin hokerên cih û demê çêdikin. Her wiha bi alîkarîya daçekan lêkerên daçekî û cînavkên lihevxiştî jî pêk tên.

4.2.1.8. Gihanek di Xebata Rheayî de

Di xebata Rheayî de ev gihanek hatine pêşkêşkirin: “eger, ema, an, bulu, çimakî, çunkî, dîsan, heke, hem, hêj, ile, ca, ku, lakîn, ne ke, ne ku, sebeb, û, wekû, yan, ji, jî, ji bereng.” (Rhea, 1869:134). Agahîyên Rheayî yên der barê vê mijarê de jî di ser re ne.

4.2.1.9. Hejmar di Xebata Rheayî de

Di vê berhemê de hejmar jî wekî beşeke axaftinê hatine pêşkêşkirin: “1. êk, 2. du, 3. sê, 4. çahr, 5. pênc, 6. şeş, 7. heft, 8. heşt, 9. neh, 10. deh, 11. yanzdeh, 12. danzdeh, 13. sêzdeh, 14. çahrdeh, 15. panzdeh, 16. şanzdeh, 17. hefdeh, 18. heşdeh, 19. nûzdeh, 20. bîst, 21. bîst û êk, 22. bîst û du, 30. seh, 40. çil, 50. pênçeh, 60. şêst, 70. hefteh, 80. heştah, 90. nawêt, 100. sad, 200. dused, 1000. hizar

Hejmarên rêzîn ji bilî hejmara pêşîn (ewil) yên mayî bi alîkarîya /-ê/yekê pêk tên. Her wekî *duê, sêyê, çahrê* û hwd.” (Rhea, 1869:122).

4.2.1.10. Baneşan di Xebata Rheayî de

Di vê xebatê de der barê *baneşanê* de tişteke nehatiye gotin.

4.2.2. Lêker û Kategorîyên Rêzimanî yên Têkildarî Lêkerê

Wekî hemû pirtûkên rêzimanê, di vê xebatê de jî ji lêkeran re cihêkî berfireh hatiye veqetandin. Lêker li gorî forma kêşana wan ji hev hatine dabeşkirin, bi nimûneyan li gorî dem û raweyan mînak hatine dayîn.

4.2.2.1. Kes û Kesandin di Xebata Rheayî de

Rheayî der barê kesandina lêkeran de ev agahî dane: “Di kurdî de qertafên kesandinê ev in: Ji bo yekhejmaran 1. –m, 2. –î, 3. –t; ew ên pirhejmar in, her sê jî /-n/ digirin. (Rhea, 1869:122).

Em dikarin wekî mînaka kesandinê pêşî lêkera *standinê* bidin:

yekhejmar	pirhejmar
ez bistînim	em bistînin

tu bistînî	hûn bistînîn
ew bistînit	wan bistînîn

(Rhea, 1869:124).

Rheyî di xebata xwe daye zanîn ku lêkera /bûn/ê bi awayekî din tê kişandin, lê belê wî der barê vê mijarê de tiştêk negotiye. Bes di beşa raderê de cînavk li gorî lêkera /bûn/ê ya ku ew lêker rewşê nîşan dide bi vî rengî kişandine:

Erênî

yekhejmar	pirhejmar
ez im	em in
tu î	hûn in
ev e	wan in

Neyînî

yekhejmar	pirhejmar
ez nîn im	em nîn in
tu nîn î	hûn nîn in
ev nîn e	wan nîn in

(Rhea, 1869:132)

S. A. Rheyî der barê mêjera bi alîkariya kêşana lêkerê de tiştêk negotiye. Heta kêşana lêkerê jî her tim yekhejmar daye. Pîrî caran yekhejmar li şûna pirhejmarê tê bikaranîn, her wekî *çend hesp heye*, piştî hejmarekê jî heman tişt dibe, her wekî *bîst mirov*.

4.2.2.2. Ergatîfî di Xebata Rheyî de

Di vê xebatê de der barê ergatîfîyê de tiştêk nehatiye gotin, lê belê cuda kêşana hinek lêkeran di demên borî de bala wî kişandiye û di wê mijarê de ev tişt hatine gotin: “Li gel vê, di dema borî ya nediyar û dema borî ya sade de, lêkerên bi kêşana yekem ji bilî lêkera *bûnê*, qertafên kesandinê nagirin, li şûna cînavkên koma yekem, cînavkên koma duyem (min, te, wî, me, heve, wan) digirin. Di pêkanîna wan de /-n/ya raderê jê tê birin, her wekî *min kir*.” (Rhea, 1869:123).

4.2.2.3. Dem û Rawe di Xebata Rheyî de

Her wekî me li jorê jî da xuyakirin, dem û raweyên bingehîn di vê berhemê de di nav beşa lêkeran de hatine pêşkêşkirin. Di vê berhemê de raweyên pêşkerî û xwestekî ji hev nehatine cudakirin.

Dema niha

Dema niha ya pêşkerî di nav mijara lêkeran de bi navê *dema niha ya domdar* hatiye destnîşankirin. Der barê pêkhatina vê demê de ev tişt hatine gotin:

“Pêşgira /ti-/yê dema niha ya domdar pêk tîne. Her wekî *ez tikem*.” (Rhea, 1869:122-123)

Dema bê

Dema bê di vê xebatê de wiha hatiye ravekirin: “Her wekî; *ez bikem*, heke *dê bikeve* navberê, dema bê çêdibe. Her wekî; *ez dê kem*, hin caran /bi-/ jî dê ber lêkerê û dibe *ez dê bikem*” (Rhea, 1869:123).

Dema boriya têdeyî (dema borîya sade)

Di dema borî ya nediyar û dema borî ya sade de, lêkerên bi kêşana yekem ji bilî lêkera *bûnê*, qertafên kesandinê nagirin, li şûna cînavkên koma yekem, cînavkên koma duyem (min, te, wî, me, heve, wan) digirin. Di pêkanîna wan de /-n/ya raderê jê tê birin, her wekî “*min kir*” (Rhea, 1869:123).

Dema boriya dûdar

Li ser vê demê di pirtûkê de ravekirineke berfireh nîn e, ev dem jî di nav beşa lêkeran de hatiye ravekirin. “Ji bo pêkanîna dema borîya dûdar, ji bilî lêkerên bi kêşana sêyem, paşgirên /-e/ yan jî /-ye/ tê dawîya lêkerê, ew jî cînavkên koma duyem digirin, her wekî; *min kirîe*” (Rhea, 1869:123).

Dema boriya berdest

Di vê xebatê de dema borîya berdest wiha hatiye ravekirin: “Dema ku em pêşgira /ti-/yê bînin ber vê forma lêkerê, dema borîya berdest anku çîrokîya dema niha bi dest dikeve. Her wekî “*min tikir*.” (Rhea, 1869:123).

Çîrokîya dema borîya têdeyî

Rheayî ev dema wiha rave kiriye: “Ji bo bîdestxistina çîrokîya dema borîya têdeyî, /-bû/ tê ber lêkerê, her wekî; *min kirîbû*” (Rhea, 1869:123).

Raweya fermanî

Di vê xebatê de der barê raweya fermanî de agahî nehatine dayîn, bes di nav beşa lêkerê de mînak ji wê jî hatine pêşkêşkirin.

yekhejmar	pirhejmar
bistîne	bistînin

(Rhea, 1869:123).

yekhejmar	pirhejmar
bikote	bikotin

(Rhea, 1869:125).

yekhejmar	pirhejmar
biçemîê	biçemîên

(Rhea, 1869:127).

yekhejmar	pirhejmar
Bikene	bikenin

(Rhea, 1869:128).

Dema niha ya xwestekî

Dema niha ya xwestekî di berhemê de wekî *dema niha ya nediyar* hatiye binavkirin û bi vî rengî hatiye ravekirin: “Li aliyê din /bi-/ dema niha ya nediyar an jî giştî pêk tîne, hin caran jî xwestekîyê pêk tîne. Her wekî; *ez bikem*” (Rhea, 1869:123).

Dema borî ya xwestekî û dema bê ya pêknehatî

Rheyî di berhema xwe de ev dem wekî *dema mercî* bi nav kiriye û wiha rave kiriye: “Paşgira /be-/ bi heman awayî dema mercî pêk tîne, di vê demê de bêjeya erkî (particle) /dê/ berî cînavkê tê, her wekî; *dê min kirêbe*”. (Rhea, 1869:123).

Di vê xebatê de di warê dem û raweyan de zêde kêmasî nîne. Dem û raweyên ku di kurmançiyê de karîger hatine pêşkêşkirin.

4.2.2.4. Avanî di Xebata Rheyî de

Di vê berhemê de der barê avanîyan de zêde tişt nehatine gotin, bi tenê *avanîya tebatî* (passive voice) hatiye pênasekirin û di cihekî de jî qala *avanîya hokarî* (causative) hatiye kirin.

Avanîya Tebatî

Rheyî di berhema xwe de bi vî rengî qala avanîya tebatî kiriye: “Pêkanîna avanîya tebatî di Kurdî de bi vî awayî pêk tê; berî forma raderî ya lêkerê, demên lêkera *hatinê* tên danîn û li ber wê jî daçeka /li/ tê bicihkirin. Her wekî; *hatin li kuştin*. Pîrî caran li forma raderî /-î/ya navdêrên razber tê zêdekirin, her wekî; *hatin li kuştinî*.”

Mînak:

Dema niha	ez tîm li kuştin
Dema borîya têdeyî	min hat li kuştin ³
Dema borîya dûdar	min hatiye li kuştin

³ Her wekî ji van mînak diyar e, Rheyî mijara ergatîfîyê zêde fehm kiriye, lewma jî mînaka xwe li gorî zimanê xwe ava kiriye. Ev mînak li gorî rêzika ergatîfîyê çewt in. Li şûna wan pêwîst e; *ez hatim kuştin*, *ez hatime kuştin*, *ez hatibûm kuştin*, *ez dê hatibûma kuştin*, *ez dê hatibim kuştin* bihata nivîsandin.

Çîrokîya dema borîya têdeyî	min hatibû li kuştin
Mercî	dê min hatibe li kuştin

Lê belê avanîya lebatî ya kesê yekem ê yekhejmar di dema borîya dûdar û çîrokîya dema borîya têdeyî de wateya tebatî dide. Her wekî “wî kuştîye (ew hatiye kuştin)”, “wî kuştibû (ew hatibû kuştin)” (Rhea, 1869:133).

Di vê mijarê de alîyê balkêş di avanîya tebatî de bikaranîna daçek /li/ ye, îro ev daçek di devokan de jî bi ber çavan nakeve. Mirov nizane bê ka bi rastî jî ew daçek di devoka wê herêmê de hebû û bi demê re jî holê rabû yan jî Rheayî bi şaşî ew form li devoka herêmê zêde kiriye.

Rheayî diyar kiriye ku “avanîya lebatî ya kesê yekem ê yekhejmar di dema borîya dûdar û çîrokîya dema borîya têdeyî de wateya tebatî dide” û der barê mijarê de jî ev mînak dane: “wî kuştîye (ew hatiye kuştin), wî kuştibû (ew hatibû kuştin)”. Tiştê ku li vir xuya dike, Rheayî raweya çêbiwar wekî avanîya tebatî pejirandiye. Mînakên ku wî dane jî di rastîya xwe de divê wiha bin: *ew kuştî ye, ew kuştî bû*.

Avanîya Hekarî

Rheayî di berhema xwe de bi tenê di mijara lêkerên ku bi /-andin/ê diqedin de qala avanîya hekarî kiriye û wiha gotiye: “Lêkerên ji vê komê bi piranî sedemkar (causative) in, hempayên wan ên negerguhêz jî hene, ev ji wan hatine bidestxistin. Lêkerên bi vê kêşanê ev in: *afirandin, elimandin, berandin (birîan), bizdandin (bizdîan), çandin, çemandin (çemîan), dirandin (dirîan), êşandin (êşan), gehandin (gihaştin), gerandin (gerîan), hekandin, helandin, helinandin (helatin), helînandin (helîan), hijandin (hijîan), ceribandin, kemilandin, kesandin an jî xesandin, qetandin, kêşandin, xeniqandin (xûndiqîn), xorandin (xorîan), xwandin an jî xondin, kosandin, mirandin (mirin), niwandin (niwistin), perxandin, raçandin, reşandin (reşîan), sekinandin (sekinîn), şiandin, şelandin, şemirandin, şibandin (şibîan), şidandin (şidîan), şikandin (şikestî), standin, tirsandin (tirsîn), westandin (wastin), zringandin*” (Rhea, 1869:124-125).

Ev lêkerên ku wekî forma hekarî hatine pêşkêşkirin, hemû jî lêkerên têper in, avanîya hekarî di kurmancî de bi alîkarîya lêkera /dan/ pêk tê. Lê belê Rheayî di berhema xwe de qala vê mijarê nekiriye.

Encam

Bi awayekî gelemperî, her wekî jî navê berhemê jî diyar e, Rheayî di berhema xwe de der barê denganî, morfolojîya kurmancîya herêmê kurte-agahî pêşkêş kirine. Armanca wî ew e ku kurmancîya herêmê fêrî mîsyonerên piştî xwe bike,

bi vê yekê jî karê wan hêsantir bike. Di dawîya berhemê de jî ferhengokek danîye.

Di vê berhemê de dengên Kurdî li gorî dengên Îngilîzî bi awayekî berawirdî hatine dayîn, mînakên wê ji zimanê Îngilîzî hatine pêşkêşkirin.

Di warê morfolojîyê de Rheayî bi tenê cureyên peyvan pêşkêş kirine, qertafên kêşanê yên têkildarî navdêrê di mijara navdêrê de, yên têkildarî rengdêran di nav rengdêran de û dem û rawe jî di nava lêkeran de destnîşan kirine.

Mijara peyvsazîyê ji bilî lêkeran di nav berhemê de qet cih negirtiye. Lêker wekî rêzîkî-nerêzîkî, hevedudanî ji hev cuda kirine. Der barê hevoksazî û watenasîya kurmançîya herêmê de di vê xebatê de tu agahî nîn in.

Kêmasîya sereke ya vê xebatê ew e ku amadekarê wê, Rheayî ne axêvekî resen ê kurdî ye, lewma jî wî hinek formên kurdî baş fehm nekirine û çewt rave kirine. Bo nimûne li gorî Rheayî di kurmançîyê de zayenda rêzimanî nîn e.

Tevî ku xebata Rheayî ji aliyê qewareyê ve xebateke biçûk û ji aliyê naverokê ve jî xebateke berteng e, lê ji ber girîngîya xwe ya dîrokî û ji ber ku xebateke li qadê ye, hêjayî lêkolîn û lêhûrbûnê ye. Me jî bi vê mebestê dest avêt xebatê, me xwest em naveroka wê bi nêrineke berawirdî li gel rêzimana nûjen a Kurmançî pêşkêşî we bikin.

Çavkanî:

- Aydın M. (2007), *Dilbilim El Kitabı*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Bedirxan, C. (1998). *Gramêra Kurmançî; Tewang (H.32)*. Hawar 2, Hejmar: 24- 57. Stockholm: Weşanên Nûdem.
- Dost, J. (2017) *Ferhenga Hemîdî Kurdî-Kurdî*. Yusif Diyadîn Paşa. Amed: Weşanên Dara.
- Garzoni, M. (1787). *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*. Hewlêr: Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Bedirxan.
- Kıran, Z.; Kıran, A. (2000). *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Seçkin Yayınları.
- Leezenbeng, M. (2015). *Elîyê Teremaxî and the Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan. Kurdish Studies; Empire, ethnicity and identity*. (Edit: Djene Rhys Bajalan and Sara Zandi Karimi). New York: Routledge.
- Lescot, R. , Bedir Han, C. (2001). *Kürtçe Grameri (Kurmançî Lehçesi)*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Rhea, S. A. (1869). *Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District*. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 10 (1872 - 1880), pp. 118-155.
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmançî*. (Çapa Sêyem). Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Çavkanîyên elektronîk:

- Thackston, W. M. (2006). *Kurmanji Kurdish: A Reference Grammar with Selected Readings*, Rênas Media,

https://www.fas.harvard.edu/~iranian/Kurmanji/kurmanji_1_grammar.pdf
(tikandin: 18.11.2017).

Hazim, R. (1994). Devok Hekarîyê. *Kovara Kurmancî, hejmar 14-15*. Parîs: Enstîya Kurdî ya Parîsê.
<https://www.institutkurde.org/publications/kurmanci/telechargement/ku1415.pdf> (tikandin: 25.03.2018)

Haig, G. & Öpengin, E.(2014). Gender in Kurdish Structural an Socio-cultural Dimension.
https://www.academia.edu/6001901/Gender_in_Kurdish_Structural_and_socio-cultural_dimensions (tikandin: 25.12.2017).

Barbera, G. (2001). Exploring Gramamatical Gender in New Iranian Languages and Dialects: An Overview with Some Typological Considerations. *Proceeding of the First Seminar of Iranian Dialectology*. Hassan Baghbidi. (Ed.) Department of Dialectology; Iranian Academy of Persian Language and Literature. https://www.academia.edu/3753267/Gender_in_New_Iranian (tikandin: 12.01.2018).